

ЛЕНКА НАСТАСИЋ

ЖИТИЈЕ ПЕТРА ВЕЛИКОГ ЗАХАРИЈЕ ОРФЕЛИНА У СВЕТЛУ ЖАНРА РОМАНСИРАНЕ БИОГРАФИЈЕ¹

САЖЕТАК: Рад се бави проблематиком жанровског одређења *Житија Пејтра Великог* (1772) Захарије Орфелина, посматрајући га као остварење документарно-уметничке прозе. Путем разматрања досадашњих истраживања, сагледавања односа средњовековних и барокних слојева, обликовања личности владара, као и аутореференцијалних фрагмената, тежи се реактуелизацији дела у виду тражења одлика својеврсне романсиране биографије. Имајући у виду да се посматрано дело неретко сматра врхунцем барокне историографије, узима се у обзир и контекст блиских епохалних остварења. Будући да се *Житије Пејтра Великог* јавља у другој половини осамнаестог века, односно пре објављивања првог српског романа, *Арисид и Најалија* (1801) Атанасија Стојковића, разматрају се романескни потенцијали Орфелиновог дела. Самим тим, остварење се посматра како из угла барокне историографије, тако и као део развојног тока српског романа, чиме се истиче додатни значај дела.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Захарија Орфелин, Петар Велики, романсирана биографија, историографија, документарно-уметничка проза, барок, средњи век

Историја о житији и славних делах великог њосудара императора Пејтра Перваго Захарије Орфелина је монументално дело српског осамнаестог века у коме се стапају елементи дотадашње књижевне традиције и детаљан приказ личности утицајног владара. Искрпним подацима о животу руског владара Петра Великог

¹ Рад је добио Награду „Боривоје Маринковић”, коју додељују Одсек за српску књижевност Филозофског факултета у Новом Саду и породица Маринковић.

Орфелин нам открива много више од пуких чињеница, датума и година, што и јесте у основи намере аутора коју исказује у предговору. Наиме, Захарија Орфелин ствара дело којим тежи да испуни „пусту жељу” себи и својим сународницима, будући да „једино је словенски језик до сада био лишен тог задовољства”,² односно биографије Петра Великог на сопственом језику. Прилажући историју настанка руске државе, аутор даје слику ширих културноисторијских и политичких прилика које су водиле појави Петра Великог као неопходног „Прометеја” руског народа, али и словенских народа уопште. Будући да је Орфелиново дело јединствено, како по питању теме коју обрађује, тако и по специфичном ауторском сензибилитету и односу према преузетој грађи, веома је важно посветити се начину на који аутор обликује поменути грађу, односно принципима по којима формира књижевни лик руског цара. Из наведених разлога, рад ће тежити да прикаже *Житије Пејтра Великог* између средњовековне и барокне традиције, најпре разматрајући употребу и преобликовање раније познатих образаца и поступака. Након тога осврнућемо се на примере барокног израза, који је јасна одлика Орфелиновог стила, као и на делотворност употребе конкретних изражајних средстава. Ипак, на самом почетку потребно је размотрити проблем измаглице која неретко окружује жанровска одређења, у чему и јесте срж (н)овог читања.

Жанровска (не)одређеност

Ранија истраживања Орфелиновог *Житија Пејтра Великог* преваходно су се базирала на рецепцијским токовима дела, будући да оно јесте имало пут вредан пажње, при чему је нужно поменути имена најпознатијих читалаца: Александра Сергејевича Пушкина и Петра II Петровића Његоша, али и општу усмереност ка европској публици.³ Други, не и мање значајан аспект дела јесте опрема која прати основни текст, при чему мислимо на иницијале, ордење и картографске и друге прилоге направљене у бакрорезу, које је такође израдио Захарија Орфелин. Ови елементи дела, само

² Захарија Орфелин, *Пејтар Велики*, књ. 1, Просвета, Београд 1970, стр. 22.

³ Владимир Отовић се осврће на везу са Његошевим стваралаштвом у раду „Орфелиново ’Житије Петра Великог’ у праживоту Његошевог ’Горског вијенца’” у својој књизи *Белешке на белинама Његишевих књића*, Библиотека Матице српске, Нови Сад 1994, стр. 40–56. Такође, важно је указати на рад Тихомира Остојића *Захарија Орфелин: животој и рад му*, Штампарија Туцовић, Београд, 1923, који посебну пажњу посвећује управо *Житију Пејтра Великог*, при чему се у полемички однос према њему поставља Стеван Јосифовић у раду „Орфелиново ’Житије Петра Великог’”, објављеном у *Зборнику Матице српске*, 1954, св. 2, 18–25.

условно речено пратећи, доприносе верности описаних битака, као и велелепности приказаних свечаности које им следе. Самим тим, опрема књижевног дела у контексту важности илустрације добила је одговарајућу пажњу.⁴ Такође, важни радови посвећени су језичком аспекту дела,⁵ као и новијим издањима и оценама,⁶ али је дело разматрано и у ширем, осамнаестовековном контексту.⁷ Уколико бисмо се осврнули на могућа жанровска одређења посматраног дела, наша пажња била би посебно усмерена ка одређењу књиге као зачетка „модерног историјског романа”,⁸ односно ка одређењу које бисмо „данас могли жанровски дефинисати као ’романсирану биографију’ рускога цара”.⁹ Из свега наведеног чини се да је посматрање дела и његовог главног књижевног јунака из књижевнотеоријске односно жанровске перспективе оправдано и нужно.

Проблем дефинисања романсиране биографије унеколико је условљен и проблемом одређења жанра романа, али и одређењем документарно-уметничке прозе уопште. Романескне одлике приповедних форми биле су присутне у делима српске књижевности и пре коначне појаве *Арисџида* и *Најџалије* Атанасија Стојковића као првог „правог” романа на овим просторима. Заметке романа у посматраној епоси увиђамо, пре свега, у дужим прозним делима барокног континенталног стила. Роман као засебан жанр данас је тешко прецизно одредити, при чему критеријуми варирају, од броја страна до питања: „Ако међу њима нема сличности какве очекујемо између појава истог жанра, зашто их онда смештамо под исту жанровску ознаку?”¹⁰ Наведено свакако јесте последица преплитања и прожимања различитих форми и стилских израза, али

⁴ В. Дејан Медаковић, „Илустровано издање Орфелинове Историје Петра Великог”, *Историјски часопис*, књ. 4, стр. 253–257; и Моника Фин, „Нумизматика и емблематика петровске епохе и илустрације Орфелиновог ’Житија Петра Великог’”, *У сјомен на Боривоја Маринковића*, Филозофски факултет, Нови Сад 2014, стр. 172–187.

⁵ В. Богдан Терзић, „Један поглед на руски књижевни језик у делима Захарија Орфелина и Јована Рајића”, *Јован Рајић: животи и дело*, Институт за књижевност и уметност, Београд 1997, стр. 141–147.

⁶ У овом раду користећемо Просветино издање из 1970. године. Постоји и новије издање посматраног дела које је објављено 2022. године, са поговором Николе Грдинића.

⁷ В. Јован Скерлић, *Српска књижевност у XVIII веку*, Просвета, Београд 1966. и Милорад Павић, *Историја српске књижевности барокној доба (XVIII и XIX век)*, Нолит, Београд 1970.

⁸ Милорад Павић, „Уз Орфелинову књигу о Петру Великом”, *Петар Велики*, књ. 2, Просвета, Београд 1970, стр. 408.

⁹ Сава Дамјанов, „Захарија (Стефановић) Орфелин”, *Нова читања традиције*, Службени гласник, Београд 2012, стр. 25.

¹⁰ Никола Грдинић, „Аутобиографија – проблеми проучавања”, *Зборник Машице српске за књижевност и језик*, књ. LI, св. 3, 2003, стр. 666.

и историјски обухваћених развојних периода, те немамо строгу општеприхваћену дефиницију. Услед свега наведеног, неретко се прибегава уопштенијим одређењима, која теже да као роман одреде готово све „велике прозне фикционалне књижевне врсте”.¹¹ Ипак, поменута полемика неминовно остаје отворена, будући да се релативност у погледу жанровских одређења не односи само на категорију романа. Напротив, у описану кризу падају и готово сви жанрови „на међи”, при чему мислимо на путопис, мемоаре, биографију, аутобиографију и дневнике, те је стање и те како тешко превазићи без западања у претерано поједностављивање. За потребе овог рада користићемо се термином романсиране биографије, који се чини још теже одредивим. Ипак, будући да однос фактографских и фикционалних елемената, као и начин њихове организације у овом роману, у највећој мери одговарају поменутом подтипу, то јесте оправдан избор. Уколико бисмо покушали да посматрамо дело кроз призму историјског романа, као „романа у којем историјски догађаји из ближе или даље прошлости представљају основни простор за преплитање људских судбина, за њихове моралне и политичке драме”,¹² такво одређење не бисмо могли приписати читавом Орфелиновом делу. Наведени сегмент могао би се односити једино на историјско време у књизи које претходи појави Петра Великог, при чему треба имати на уму да се приповедање наставља и након смрти владара, описом церемоније његове сахране и неколиких пратећих догађаја. Самим тим, на овом месту не можемо говорити о историјском догађају као покретачу радње, већ пре о историјској личности чијој појави је радња подређена. Биографски роман и романсирана биографија суштински функционишу као синоними, чија би сажета дефиниција била: „опис живота неке значајне историјске личности у облику романа”.¹³ Поред наведеног, дело Захарије Орфелина је прожето читавим спектром подформи које проналазимо изложене из перспективе свезнајућег приповедача руске историје. Као такав, Орфелин тежи да представи себе као веродостојан извор, иако су историографске вредности његовог дела више пута доведене у питање. Чињенични опис Орфелина као историографа унеколико би одговарао речима Боривоја Маринковића о Павлу Јулинцу: „Није био историчар по струци, па ни његова схватања о прошлости нису у свему – нису, заправо, у много чему – одговарала научним постулатима кри-

¹¹ Драгиша Живковић (ур.), *Речник књижевних ѿтермина*, Нолит, Београд 1986, стр. 664.

¹² Исто, стр. 287.

¹³ Исто, стр. 675.

тичке грађанске историографије”.¹⁴ Наведени суд не умањује нужно вредност самог дела, будући да говоримо о периоду у коме проблематика писања документарно-уметничке прозе, у шта нужно спадају и биографије, бива одређена ванлитерарним мерилима:

[...] српски писци су се, сваки на свој начин и према могућностима и схватањима, трудили свим силама да пробуде у Европи свест о потреби једне заједничке акције хришћанских држава за ослобођење подјармљених народа на Балкану. Њихова дела и формално су понела печат такве оријентације.¹⁵

Сходно наведеном, важно је имати свест о целини посматране књижевне сцене, односно имати у виду да Захарија Орфелин није изолована књижевна појава, премда јесте једини писао о историји руског, а не српског народа. Он припада низу аутора који проблематизују тада више него актуелан положај словенских народа у циљу очувања културног идентитета и интегритета. Са истом премисом своја дела конципирају, примера ради, гроф Ђорђе Бранковић, Павле Јулинац и Јован Рајић. Писање историографских дела уздиже се на ниво поетичке одлике датог периода. Имајући у виду стваралаштво наведених аутора, *Житије Пејра Великог* могло би представљати врхунац низа фикционално-фактографских дела осамнаестог века.

Душан Иванић у својој студији *Облик и вријеме* поклања пажњу аутобиографско-мемоарској прози у периоду осамнаестог и деветнаестог века, те примећује да „није неочекивано да већина мемоарских текстова настаје на позадини великих збивања као што су преокрети и покрети, буне, ратови, немири и инциденти”.¹⁶ Уколико бисмо наведено пренели на план романсиране биографије, могли бисмо рећи да велики догађај суштински одговара великој личности, која необичношћу своје појаве или историјским, културним и друштвеним значајем заврећује да се о њој и пише. Самим тим, не може нас чудити вишеструка популарност средњовековног романа о Александру Македонском, који се „у најширем смислу може сматрати неком врстом тадашње *biographie roman-cée*”.¹⁷ У светлу компарације ових дела као жанровски подударних,

¹⁴ Боривоје Маринковић, „Трагом Павла Јулинца”, *Заборављени брајсџивеници њо њеру*, Службени гласник, Београд 2008, стр. 121.

¹⁵ Милорад Павић, *Историја српске књижевности барокног доба (XVIII и XIX век)*, Нолит, Београд 1970, стр. 334.

¹⁶ Душан Иванић, „Аутобиографско-мемоарска проза у српској књижевности XVIII и XIX вијека”, *Облик и вријеме*, Просвета, Београд 1995, стр. 23.

¹⁷ Драгиша Живковић, нав. дело, стр. 675.

романсираних биографија, јунаци превазилазе препреке на путу сазревања себе самих, али и државе, уз помоћ конструктора и идеја које су сами осмислили као прорачунате личности. Идеал проницљивости на овом месту превазилази узрасна ограничења, а јунаци романа постају узор и носиоци снажних педагошких и интелектуалних нота, истовремено бивајући конкретне историјске личности. Томе би одговарала и потреба за писањем о истакнутим појединцима у двадесетом веку, што би, примера ради, била романсирана биографија *Тесла, ѿоршрећ међу маскама* Владимира Пиштала. Иако се избор истакнутих појединаца којима се посвећују биографије мењао, оно што је константа јесте важност детињства као темеља у коме се да̂ наслутити будућа изузетност, потом истицање позитивно конотираних особина и вишеструки значај који им се приписује, што имплицира стварање дела са одређеним циљем, био то национални, просветитељски значај или подилажење ширем читалаштву.

Житије и биографија

Будући да је дело посвећено царици Катарини Великој насловом дефинисано као „Житије”, односно „Житије и славнија дјела государја императора Петра Великаго”, нужно морамо такво одређење сместити у епоху настанка дела. Захарија Орфелин тежи да прикаже важност свог остварења путем величања Русије, Катарине Друге, а поготово самог Петра Великог као идеалног владара, што сугерише да је писање имало одређени циљ. На том плану, једнако су важне и сугестије да Русија заузима „готово половину земљиног круга”,¹⁸ односно да „већина Руса важи за најбољи народ у Европи”.¹⁹ Описаним поступком аутор усмерава своје дело ка ширем, европском домену читалаштва, што одговара „сасвим одређеној патриотској мисији овог дела”, односно наставку дужности „ранијих дела да на утицајном руском двору скрену пажњу на српски народ, који страда под турским игом”.²⁰ Дакле, реалност опасности од Турака остаје неизбежна константа, а потреба за очувањем културног идентитета у сфери књижевности постаје нужност. Самим тим, са сигурношћу можемо поновити став Лазе Чурчића да је „извесно да су двотомно дело Захарије Орфелина о Петру Великом знали многи учени Срби крајем 18. и почетком 19. века”, при чему аутор наводи и имена Доситеја Обрадовића, Симеона

¹⁸ Захарија Орфелин, нав. дело, стр. 27.

¹⁹ Исто, стр. 69.

²⁰ Милорад Павић, „Уз Орфелинову књигу о Петру Великом”, *Пейтар Велики*, књ. 2, стр. 407.

Пишчевића, Саве Текелије и Герасима Зелића као потенцијалних читалаца.²¹

С обзиром на то да је житијна књижевност у значајној мери потиснута у последњим деценијама осамнаестог века, када ово дело и настаје (1772), уочавамо да се од одреднице житија као жанра који се пише „да би се приказао остварени идеал, образац светог живота”²² задржао најпре термилошки оквир описа нечијег живота, односно појам који би представљао синоним биографији. Будући да је житије у средњовековној српској књижевности могао добити и владар, односно особа која није нужно светитељ, даљим развојем књижевности и десакрализацијом жанрова уско везаних за цркву опсег овог појма се ширио у односу на искључиво хагиографију.²³ Промена парадигме приметна је и на примеру раније објављеног Пајсијевог *Житија цара Уроша*, те се и за ово дело могу пронаћи тврдње да „има црта савремених романсираних биографија”.²⁴ Наиме, аутор ствара „нарочито занимљив текст, који по много чему напушта терен старе књижевности”, при чему је „већ само заглавље, барокно по својој реторичној распричаности”.²⁵ Такође, за наведено житије знаковита је тврдња да је спис „намењен и овоземаљским сврхама, а не само стицању вечнога блаженства као српске средњовековне биографије”,²⁶ што јесте јасна диференцијална црта, али и сведочанство о насталој промени у домену читалаштва. Чини се да је Орфелиново дело унеколико задржало средњовековно схватање величане личности као предодређеног, богом изабраног владара, што се може тумачити тесним везама стваралаштва српског континенталног барока, као нетипичног представника барокне епохе, и књижевности настале под утицајем преписивачке делатности манастира. Другим речима, оно што има највећег удела у грађењу личности владара има јасно порекло у средњовековној житијној књижевности и условима писања самог дела (још увек актуелна претња од турске власти).

Наведена тенденција ка очувању модела стварања уочљива је на различитим нивоима обликовања историјске грађе, при чему

---

²¹ Лаза Чурчић, *Књија о Захарији Орфелину*, Српско културно друштво Просвјета, Загреб 2002, стр. 262.

²² Драгиша Живковић, нав. дело, стр. 895.

²³ Вероватно је из наведеног разлога новија, савремена језичка верзија издања (Просвета) насловљена само као „Петар Велики”, изостављајући проблематику жанровске одређености. Ипак, прошле године објављено је ново издање овог дела од стране Прометеја, у коме је задржан наслов изворног облика.

²⁴ Никола Радојчић, „Основе српске историографије XVIII века и њен распоред”, *Од барока до класицизма* (ур. Милорад Павић), Нолит, Београд 1973, стр. 14.

²⁵ Димитрије Богдановић, *Историја сшаре српске књижевности*, Српска књижевна задруга, Београд 1980, стр. 269.

²⁶ Никола Радојчић, нав. дело, стр. 14.

је посебно упечатљиво навођење свих династичких и генерацијских смена које су претходиле појави личности Петра Великог. Довођењем дотадашње историјске и политичке сцене у први план Захарија Орфелин конципира увод антитетичан средњовековном (под)жанру родослова који би величао претходнике владарске династије. У предговору самом делу аутор истиче да је боље разумевање шире слике древне историје Русије неопходно да би се увидела улога Петра Великог као владара који је државу „извео из мрака на светлост”.²⁷ Употребом поменутог средњовековног топоса, али и других подударних општих места, Орфелин показује јасну намеру да Петра Великог представи као саобразног владарица из житијне традиције. На том плану јунак постаје неопходност, непогрешивост и врлина у обличју праведног владара, те је навођење ранијих владара заправо служило карактеризацији самог Петра Великог, као негације свега лошег из прошлости. Доношењу светлости, у том смислу, одговарала би идеја да је сам Петар Велики она дуго очекивана светлост, те није чудо да је „морао да измени сву своју отаџбину, или, тачније речено, да ни од чега створи нешто”.²⁸ У наведеном уочавамо средњовековног, белетризовано обликованог владара кога води провиђење и коме су наклоњене небеске силе. По истом принципу, Петра препознајемо као изузетног од самог детињства, са јасно дефинисаним осећајем за морал и правду, упркос неповољним условима свог окружења. Следствено томе, изванредност је константа од најранијег доба, те будућег владара сагледавамо као предодређеног и природно надареног јер „у њему има духа који је створен само за царевање”.²⁹ Поменуто упућује на Орфелинову духовну литературу, која почива на утврђености општих места, али и на циљ самог писања. На плану цитираних одломака може се јасно уочити разлог за забрану Орфелиновог дела у Аустрији, будући да оно тежи формирању култа личности православног владара, те је готово сигурно да би „дистрибуирање књиге у којој се величају војни и политички успеси Петра Великог могло увећати углед руске државе међу православним поданицима Хабзбурговаца”.³⁰

Значајна компонента обликовања лика била би и судбинска предодређеност јунаковог деловања, те сваки поступак води изградњи фигуре средњовековног идеала специфичног за простор српске културне зоне у виду хагиобиографије. Владар је уједно

²⁷ Захарија Орфелин, нав. дело, стр. 23.

²⁸ Исто, стр. 18.

²⁹ Исто, стр. 184.

³⁰ Радослав Браковић, „Цензорска искушења Доситејевог заборављеног пријатеља”, *Дневник чийалачких искушења*, Матица српска, Нови Сад 2019, стр. 28.

правични судија, бранилац праве вере и добар ратник. Отелотворење наслеђеног обрасца налази свој облик у лику Петра Великог као заштитника нејаких, а дело Захарије Орфелина добија социјално ангажовану компоненту коју ишчитавамо у контексту ауторове савремености. Имајући у виду да се „у житијима поред уметничких, могу открити и моралне, психичке и уопште духовне особености једног народа”,³¹ пружањем наде и утехе својим сународницима Орфелин директно и индиректно успоставља фигуру удаљеног али несумњиво утицајног бранитеља, добротвора православних народа у тешким тренуцима. Наведеној свеприсутности јунака доприноси и Орфелиново конципирање путовања сродно средњовековним делима, те се оно не спомиње у свој својој тежини (које је неизбежно морало бити, поготово узимајући у обзир стандарде путовања и површину територије Русије). Петра налазимо на бојном пољу, да би се убрзо морао позабавити побуном на другом крају државе, а затим изграђивати нову престоницу на трећем. Заступљеност топоса путовања на овом месту одговарала би феномену дугог трајања, присутном у одржавању постојећих форми и конзервирању средњовековног поетског система. Иако Петар Велики посећује стране земље и има авантуристички дух, он није хедонистички опредељен, напротив, он је превасходно усмерен на функционални и сазнајни аспект путовања. Путовање је умногоме симболички чин који има за циљ истицање бриге о своме народу и држави, путем стицања умећа и унапређења сопствене земље приликом повратка, што јесте главно предводничко обележје Петра Великог.

Обликовање књижевног лика Петра Великог

Ако се вратимо на поприлично флексибилно одређење романиране биографије као „описа живота неке значајне историјске личности у облику романа”,³² увиђамо да се одређења разматраних епоха унеколико подударују. Грађење јунака се не зауставља на прототипској, житијној личности, него се на наведену традиционалну улогу додаје карактеризација античког, а тиме и барокног. По том принципу, Петар Велики постаје „руски Марс”³³, који својим ратовима не жели крвопролиће, него напредак државе путем стицања искуства, како војног, тако и интелектуалног. Поистовећивањем главног јунака са римским богом рата отварају се могућности

³¹ Ђорђе Трифуновић, *Азбучник српских средњовековних њојмова*, Нолит, Београд 1990, стр. 47.

³² Драгиша Живковић, нав. дело, стр. 675.

³³ Захарија Орфелин, нав. дело, стр. 325.

дубљих тумачења у сфери поимања рата као система очувања мира. Размишљајући у правцу повезивања улоге Петра Великог као заштитника свих Словена и оправданости рата, Орфелин гради хиперболисано представљеног јунака митова, хероја кога слави читав народ, али по мерилима сопствене средине. Још једна могућа паралела са античком традицијом може се повући управо у цитираним речима Петра Великог упућеним шведском краљу: „Мој брат Карло намерава да постане Александар, само у мени неће наћи Дарија”,³⁴ односно у поистовећивању руског владара како са Цезаром,³⁵ тако и са Протејем.³⁶ Низање имена која припадају античкој традицији, као и њихово инкорпорирање у домишљате исказе, одговарало би поетици досетке, што јесте у основи барокног стила. Самим тим, успостављене аналогije омогућавају концепт владара као хероја, на размеђи човечанског и божијег. Таквим поступком Орфелин доводи у везу словенске народе са грчком и римском митологијом ради додатног истицања изласка „из таме незнања у каквој смо се ми досад налазили”.³⁷ Петар Велики постаје просветитељ који отвара врата тековинама културе и уметности, бивајући уједно одважни ратник, те представља идеал свестраног, ренесансног човека. Захарија Орфелин засигурно мора имати јасну историографску свест о чињеницама, које нужно бира, да би уношењем фикционалних елемената добиле већу улогу од пуког преношења догађаја. Императиви истинитости и узорности, карактеристични за дела српског осамнаестог века, обликују се сугестивним ауторским гласом до употпуњења мерила култа, а не нужно историографије, како личности самог Петра Великог, тако и свесловенске заједнице, те није чудо да ово дело „означава врхунац култа Русије код Јужних Словена”.³⁸

Битно је нагласити да у супротности са пасивном личности главног јунака коју води искључиво божја промисао, што јесте била нормирана карактеризација у делима средњовековне књижевности, сада стоји оформљена, разумом вођена фигура. Религиозност постаје пратећа (али и даље неизоставна) делотворна сила коју наслућујемо у контексту исправности Петрових чинова и уверења да је „у Бога био потпуно сигуран”.³⁹ Петар Велики је дубоко свесна, мислећа и свеприсутна личност, *homo universalis* који

³⁴ Исто, стр. 385.

³⁵ Захарија Орфелин, нав. дело, књ. 2, стр. 74.

³⁶ Исто, стр. 78.

³⁷ Исто, стр. 68.

³⁸ Милорад Павић, „Уз Орфелинову књигу о Петру Великом”, *Петар Велики*, књ. 2, стр. 406.

³⁹ Захарија Орфелин, нав. дело, књ. 1, стр. 389.

лако постиже све чега се дотакне, односно – владар је „постао све оно што је Орфелин желео за Србе”.⁴⁰ Раније изнета проблематика протока времена путовања у роману доприноси илузији Петра Великог као ознаке за свеprisутност и склад, будући да успева да управља земљом и са велике удаљености, односно да паралелно ради на оспособљавању народа у страним земљама.

Тешко је засигурно рећи ком би слоју грађе одговарале изнете особине изванредности, будући да се истовремено ради о декору у виду низања квалитета, што би одговарало барокном стилу, али и о идеализованој представи владара, што јесте типично за средњовековне хагиобиографије, те се чини да је конципирање личности Петра Великог засновано на суживоту различитих стилова. Прожетост умногоне супротстављених израза средњовековне и барокне традиције можемо објаснити и речима Тихомира Остојића који, говорећи о стилу и техници код Орфелина, тврди да се тадашњој књижевној публици „није ни могло писати друкчије”.⁴¹ Било је од изузетне важности оформити идентитет који би истовремено одговарао и критеријумима цркве и идеалима моћног владара предводника, при чему је јасно да „тако створен идеал хероја утицао ће својим примером боље него сува дидактика других врста просветитељског убеђивања”.⁴² Историја једног времена из визуре појединца, на тај начин, постаје проглас и дефиниција помоћи какву један словенски народ захтева од другог. Сусрет епоха, у описаном случају, представља поетичку одлику развоја документарно-уметничке прозе, те их ваља посматрати као два лица истог импулса.

Документарна и(ли) уметничка проза

Услед свега наведеног, *Жиџије Пејџра Великог* можемо сматрати логичном прелазном тачком између средњовековне белетристике, какви су романи о Александру Македонском или Тројанском рату, с једне стране, и романескних форми Атанасија Стојковића које ће се тек појавити, с друге. Романсирану биографију Петра Великог карактеришу одлике већ присутне у наведеној преводној књижевности, попут приказа витештва у биткама, описа дворских церемонија и мноштва споредних личности и епизода. Наведеном

⁴⁰ Тамара Љујић, „Фигура владара у Орфелиновој биографији Петра Великог”, *Досијејев вриј*, год. 5, бр. 5, 2017, стр. 131.

⁴¹ Тихомир Остојић, „Петар Велики”, *Од барока до класицизма* (ур. Милорад Павић), Нолит, Београд 1973, стр. 124.

⁴² Иван Мокутер, „Петар Велики у српској књижевности XVIII века”, *Studia Slavica Hungarica XI*, 1965, стр. 370.

одговара и визуелна опрема дела, будући да би се мапе батака и прикази медаља могли изједначити са романескним илустрацијама. Сродно схватање важности графичких елемената има и Никола Грдинић, при чему истиче да је „књига [...] средство комуникације не само својим садржајем већ и својим изгледом”.⁴³ На том плану, спектакл и уопште барокну меравиљу смештамо у основне одлике световне белетристичке књижевности поменутог периода. Барок тражи читаоца са великим сазнајним потенцијалом, а документарно-уметничка проза Захарије Орфелина управо то и пружа својим читаоцима.

На овом месту погодно је размотрити идеју Душана Иванића да је „за ране српске аутобиографске и мемоарске списе карактеристичан [...] извјестан полиморфизам, последица синкретизма и неизграђених правила и претпоставки различитих жанрова”,⁴⁴ која, иако се не односи директно на романсирану биографију, може бити применљива на шири корпус документарно-уметничке прозе, услед тематске и обликотворне сродности. Наведено оправдава појаву поджанровских елемената у оквиру романсиране биографије, који подразумевају Орфелиново обликовање слојевите структуре дела. На тај начин аутор обједињује чињенице, критички посматране и сециране податке ранијих историчара, стављајући их раме уз раме са поджанром анегдоте. Путем уношења анегдота, како у догађајима који претходе владавини Петра Великог, тако и у току његове владавине, аутор уводи дигресије пријемчиве читаоцу. Услед капиталног опсега дела, Орфелин мора осећати терет једноличних историјских података, те даје динамичне и интересантне, хумором обојене епизоде. Овим поступком аутор популаризује своје дело, стављајући потребе читалаца испред императива историографије као дисциплине. Такву улогу имају анегдоте о мухи на пашином носу, или комичном току избора религије Владимира Свјатославича. Домишљатост споредних ликова истиче неопходност смеховног у делу. Аутор се не зауставља искључиво на хумористичним епизодама, већ уноси и шире описе светковина као елементе онеобичавања.

Управо путем укључивања анегдоте у сложу структуру дела оно почиње да функционише као роман. Интегрисањем краћих прозних жанрова, често веома духовитих, кроки историјске личности задобија особине књижевног јунака. На наведеном микроплану се најбоље дају приметити карактеристике документарно-уметничке прозе. Посматрајући дигресију посвећену другој

⁴³ Никола Грдинић, „Поговор”, *Историја о животоу и славним делима великој владара Пејра Великој*, Прометеј, Нови Сад 2022, стр. 689.

⁴⁴ Душан Иванић, нав. дело, стр. 22.

жени Петра Великог, њиховом упознавању и готово судбоносном повезивању, увиђамо дубљу карактеризацију јунака коме није стало до материјалног, него се акценат ставља на препознавање једнаког сјаја изузетности. Фикционални елементи који прожимају дело дају неопходан, слободнији поглед на свет и превазилазе строге одлике ликова прилагођених хришћанском миљеу. Књижевни лик Петра Великог се оживљава и он постаје романескна фигура реалног човека, уздигнута до нивоа антички поиманог хероја. Приближавањем овог удаљеног владара њему савременим читаоцима Захарија Орфелин култ претвара у могућу истину и отелотворава мит у реалном времену и у облику реалног човека. Аутоцензуром избора различитих извора које ће унети у своје дело и залажењем у дигресивне токове радње аутор истовремено деконструише разлику између Петра Великог као обичног човека, једног од нас, и фантастички обликоване личности владара спаситеља, те заправо постаје најбоља могућа верзија предводника словенских народа. Самим тим, показује се тачним да је „књига о животу и делима Петра Великог имала [...] значај примера и подстицаја за довршавање просветитељског пројекта у српској заједници, а не само задовољавања жеље да се о њему више зна, или његова дела уздижу”.⁴⁵

Орфелинов однос према ауторству

У светлу посматране теме, посебно је занимљив ауторов однос према властитом стваралаштву, који би на први поглед могао да приличи средњовековном писару. На том плану, уочавамо Орфелина као скрушеног, самокритичног ствараоца који се оправдава пред својим читаоцима због „неукости и лошег стила”, што би одговарало топосу скромности, а потом сам указује на „нетачности или оскудности материјала”.⁴⁶ Након поменутог, аутор заузима другачији став и јасно изриче да га „врло мало забрињавају могућа порицања вредности његовог рада”.⁴⁷ Орфелин се налази у незахвалном положају границе епоха, стилова и изражавања, те је савим могуће да користи житијну традицију као погодан, устаљен оквир за исписивање страница савременијих и суптилнијих садржаја. С друге стране, свакако да и жанр историографске прозе поставља својеврсна ограничења аутору по питању објективности и истинитости, али видимо да Захарија Орфелин, саодносно времену у коме ствара, уноси и субјективна виђења. Избором речи неретко

⁴⁵ Никола Грдинић, „Поговор”, нав. дело, стр. 665.

⁴⁶ Захарија Орфелин, нав. дело, књ. 1, стр. 24.

⁴⁷ Исто, стр. 26.

сугерише на чијој страни леже његове симпатије, па тако Петар Велики бива „ принуђен”⁴⁸ на рат, а по истом принципу изневерени договор није прекршио него просто није изричито „потврдио ранији мир”,⁴⁹ док скидање звона са цркава оправдава тиме што налази да су звоници били „просто начичкани”.⁵⁰ На примерима сугестивних, директних коментара Захарије Орфелина јасно је видљив положај аутора, али и његове циљане публике на културно-историјској сцени, те је могуће формирати слику културолошких прилика у тадашњем српском читалаштву:

Надам се да ћу обрадовати читаоца ако овде опишем церемонију приликом дочека овог посланства, јер од постанка света нико није видео такво посланство, а једва да ће га ко када и видети.⁵¹

Приказани вид остваривања непосредне комуникације аутора и читаоца карактеристичан је за барокни стил. Имајући у виду ограниченост човека 18. века на унеколико сужени простор живота и деловања, можемо само да претпоставимо како су на Орфелина деловали описи свечаних церемонија накићене војске, сјаја и славе удаљених престоница о којима је просечан човек тог времена могао само да чита (ако и толико), те није необично што је таквим описима придавао посебну пажњу. На најефектнијим местима уочавамо опчињеност спектаклом као видом спајања неспојивог, карневализације и барокне одушевљености. Занос и смисао за помпу су карактеристика коју истиче и Милорад Павић, осврћући се на „машту човека једне епохе која је суштину свог бића покушала да изрази декором”.⁵² Описи свечаних поворки и тријумфалних капија су посебно занимљива места у роману, будући да спајају две традиције у оквиру чина величања победе. На наведеном плану, главни јунак готово редовно изостаје из општенородних весела, а славу препушта својим војсковођама и ратницима. Петар Велики на тај начин симболише истог оног средњовековног владара којем је световно странство и који се клони земаљских похвала, као идеал скромности и врлине. Ипак, у описаним светковинама реализује се и типично барокно веселје, неопходност приказа величанствених поворки, екстравагантних униформи и специјално израђених медаља за сваку од наведених победа. Гужва, светковина

⁴⁸ Исто, стр. 299.

⁴⁹ Исто, стр. 309.

⁵⁰ Исто, стр. 310.

⁵¹ Исто, стр. 247.

⁵² Милорад Павић, „Уз Орфелинову књигу о Петру Великом”, *Петар Велики*, књ. 2, стр. 408.

и смотра фестивалског типа на тај начин постају изложба са циљем враћања интересовања руског народа за предстојеће ратове, односно ауторово настојање да приближи роман њему савременим читаоцима. Спектакл постаје место сусрета супротних тенденција, те проналазимо много карневалског заноса, општеноародног и универзалног у Орфелиновом делу. Тихомир Остојић ово тумачи као начин „којим је тежио да сиже својега описа оживи”.⁵³ Другим речима, аутор покушава да одговори на захтеве хоризонта очекивања својих читалаца, што јесте одлика уметничког стваралаштва.

Саодносно томе, позитиван пријем који је дело морало изазвати својим квалитетима подупрт је идејама о „буђењу интересовања за историју и судбину словенских народа”.⁵⁴ На том плану, настављају се и проширују идеје раније познате под одређењем „Slavia orthodoxa”. Блискост словенских народа у виду уздизања Русије, као архетипског заштитника, изнова добија свој облик у личности Петра Великог и његових наследника. Изједначавање Руса и Срба као братски поиманих народа може се објаснити специфичним осећањем барокног славизма. Склоност ка повезивању словенских народа преноси се и на остале нивое дела,⁵⁵ те од изношења онога што би сматрао занимљивим читаоцу Орфелин залази и у директну критику образаца понашања, али и похвале правилним одлукама другог народа, као путоказу за делање сопственог. Осим поменутих елемената, дело садржи и филозофски формулисана разматрања самог аутора која би одговарала сентенцама, попут сугестије: „Добро васпитање не ствара велике таленте, ако их природа није дала, као што ни рђаво васпитање не може сасвим да уништи оно што је дала природа”.⁵⁶ На овај начин дело добија морално-васпитну димензију, која би одражавала ставове интелектуалаца осамнаестог века. Саодносно томе, аутор велику пажњу посвећује односу Петра Великог према превазиђеним нормама које условљава традиција. Посебно је приметна иновативност поимања света у светлу промене односа према женама, односно „искорењавања

⁵³ Тихомир Остојић, нав. дело, стр. 125.

⁵⁴ Милорад Павић, *Историја српске књижевности барокној доба (XVII и XVIII век)*, стр. 329.

⁵⁵ Велика пажња у делу поклања се и ономастици, што увиђамо у објашњавању имена градова попут Лајпцига и Бранденбурга, односно племена Вислича. Тражећи упориште у именовану топонима речима словенског корена, аутор повезује словенске народе са њиховим божанским пореклом. На другом месту истичу се тврдње „древних и каснијих историчара” о вавилонском пореклу словенског језика. Наведени подаци које Орфелин даје граниче се са жанром предања из усмене књижевности. Занимљиви описи и натприродне појаве доприносе овој карактеризацији, посебно присутној у описима древне историје руске државе.

⁵⁶ Захарија Орфелин, нав. дело, књ. 1, стр. 216.

штетних обичаја”,⁵⁷ или тешкоћа при приморавању људи да прошире видике упознавањем и употребом културних образаца других европских земаља. Наведене епизоде имају двојаку улогу: величање просветитељских тенденција Петра Великог, али и истицање неопходности њиховог спровођења у српским срединама. Захарија Орфелин на тај начин износи промишљене субјективне ставове не само информативне него и едукативне димензије, што се преноси на домене културе, образовања, као и ратовања:

Цар је волео цркве и поштовао манастире, али му је изгледало далеко паметније да се не угледа на грчке императоре и српске царевице који су се више старали о грађењу и улепшавању манастира него о сталном јачању државе, па према томе и о својој личној безбедности.⁵⁸

Посматрајући живот и дело Захарије Орфелина као једног од главних представника надлазећег српског просветитељства, овакве тенденције нису ништа изненађујуће. Српски интелектуалци тежили су унапређењу свих сегмената живота, по угледу на развијеније народе Европе. Управо јачање веза са Русијом, као православног заштитником у очима народа, сматрало се путем за остварење ових циљева. На том плану се тежи и изградњи Петра Великог као књижевног лика. Исто истиче и Мокутер, наводећи Орфелиново јунака као „једног од неколико *йравих* [курзив Л. Н.] књижевних ликова српске књижевности XVIII века”.⁵⁹ Неопходност оваквог дела као романиране биографије вишеструко је оправдана како потребама књижевноисторијске, тако и културноисторијске сцене. Петар Велики превазилази границе владара и уздиже се на ниво „симбола прогреса”,⁶⁰ а уз то и симбола свесловенског интелектуалца на коме је да тај прогрес спроводи и који је народу неопходан.

Дело Захарије Орфелина *Житије Пејтра Великог* можемо слободно окарактерисати као свеобухватну документарно-уметничку целину, која у себе инкорпорира хибридликована обележја епоха српске средњовековне и барокне књижевности. Кроз описивање живота и владавине Петра Великог читаоцу се сугерише читав спектар моралних, филозофских, родољубивих и свесловенских идеја. Можемо закључити да Захарија Орфелин пише своје дело имајући у виду специфичност свог положаја и положаја сопственог

⁵⁷ Исто, стр. 286.

⁵⁸ Исто, стр. 311.

⁵⁹ Иван Мокутер, нав. дело, стр. 372.

⁶⁰ Исто.

народа на историјској сцени, те се због тога оријентише ка прожимању житијне и белетристичке књижевности. Изражавајући све наведене одлике историјске прошлости у светлу своје савремености, Орфелин конципира дело као претечу романсиране биографије, смештајући се тиме у саме зачетке генезе српског романа. Имајући у виду проблематику прецизнијег жанровског одређења документарно-уметничке прозе, карактеризација дела као биографског романа односно романсиране биографије показала се разложном и утемељеном. Књижевни лик Петра Великог креиран је по угледу на стварну, историјску личност, а оживљен је упливима у његову свест, намере и догодовштине из перспективе свезнајућег приповедача. Нијансираним грађењем књижевног јунака, као и окренутошћу према публици и непорецивом занимљивошћу у избору фрагмената, али и стилем којим је дело писано, аутор је оплеменио штуре биографске податке и од њих сачинио роман посвећен истакнутом појединцу.

Ленка С. Настасић
Филозофски факултет
Универзитет у Новом Саду
Мастер студије (Српска књижевност и језик)
lenanastasic@gmail.com